
Ocene in poročila

Jasna Fischer, Družba, gospodarstvo, prebivalstvo : družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005, 247 strani (Zbirka Ekonomska knjižnica)

"Nismo bili redki, ki smo vedno znova opozarjali, da moramo posebno pozornost posvetiti tudi raziskovanju gospodarske in socialne in ne le politične zgodovine slovenskega naroda," so bile ne le enkrat povedane in zapisane besede dr. Jasne Fischer, ki sodi med peščico pravih gospodarskih in socialnih zgodovinarjev med slovenskimi zgodovinarji. Misel je nadaljevala z ugotovitvijo, da "očitno ne smemo biti preveč neučakani in nestrpni, dati moramo času čas" kajti "za vzgojo zgodovinarja - specialista gospodarske in socialne zgodovine je pač potrebno kar veliko število let". Nato je ugotavljala, da ni pravega zanimanja za gospodarsko in socialno zgodovino, pri čemer je povedala žalostno in tudi zelo povedno dejstvo, da po njenem mnenju (ki se mu pridružujem) dva najboljša gospodarska zgodovinarja, ki smo jih kdaj imeli, Ferdo Gestrin in Jože Šorn, za svoje temeljne študije iz gospodarske zgodovine "nista nikoli dobila pravega priznanja". Šorn npr. ni našel založbe, ki bi mu bila pripravljena založiti temeljne študije o industrializaciji Slovenije in o prevratnem času v gospodarstvu po prvi svetovni vojno, kajti založbe si niso upale tvegati iz prepričanja, da je zanimanje za to vrsto zgodovinpisja premajhno.¹ Za izid obeh Šornovih študij gospodarske zgodovine, ki sta izšli po njegovi smrti, se je močno zavzela Jasna Fischer in to tudi iz prepričanja, da so takšne knjige za vedenje o slovenski preteklosti potrebne, če ne kar nujne. Tako kot knjiga o kateri bo tekla beseda, ki jo je pripravila ob zaključku svoje delovne dobe.

Res je, knjige z izrazito oziroma izključno gospodarsko in socialno tematiko izhajajo pri nas le redko. Tem redkim se je sedaj pridružila knjiga Jasne Fischer. Izdal jo je Inštitut za novejšo zgodovino, katerega dolgoletna direktorica je Fischerjeva bila (le malo pred izidom knjige se je na lastno željo upokojila), izšla pa je v zbirki Ekonomska knjižnica. To zbirko je sicer v devetdesetih letih prejšnjega stoletja izdajala Cankarjeva založba in v njej je izšla vrsta študij iz gospodarske zgodovine oziroma zgodovine gospodarjenja, natančnejše gospodarske politike. Ker ni bila tržno zanimiva, jo je založba opustila. Jasna Fischer je iz prepričanja, da je takšna zbirka potrebna, le-tej ponudila "strepo" na Inštitutu za novejšo zgodovino. Med nekaj knjigami, ki so v tej zbirki izšle potem, ko je izdajanje prevzel Inštitut za novejšo zgodovino (skupaj z Društvom ekonomistov Slovenije), pa je knjiga Jasne Fischer dejansko prva, ki je delo enega avtorja in govori o gospodarski in družbeni preteklosti. Pred tem so bile to objave referatov, torej zborniki znanstvenih konferenc. Poleg te značilnosti pa je to tudi knjiga, v kateri je objavljena klasična študija

¹ Jasna Fischer : Žarko Lazarević, Jože Prinčič: Zgodovina slovenskega bančništva. V : Prispevki za novejšo zgodovino 2000, št. 2, str. 131.

iz področja gospodarske zgodovine, to je razvoja gospodarstva, gospodarskih panog in posledic oziroma dejavnikov tega razvoja, kot so se kazali v socialnem in prostorskem gibanju prebivalstva na Slovenskem v času. To je področje raziskovanja, ki ga je Jasna Fischer obravnavala v svojem znanstvenem oziroma raziskovalnem delu. Doba, ki jo je obravnavala, je druga polovica 19. stoletja pa do konca črno-žolte monarhije. Po prepričanju avtorice je 19. stoletje doba, ko so bili postavljeni družbeni in gospodarski temelji našega časa. To v knjigi nazorno pokaže. Kljub prelomu na političnem področju, kot je bil konec habsburške monarhije in nastanek jugoslovanske države, se je stanje na gospodarskem področju, nastalo v 19. stoletju, v času industrijske revolucije pri nas, kazalo še vse do druge svetovne vojne, pa tudi še po njej. V mnogih primerih smo na področju gospodarstva še vedno pod vplivom časa Franca Jožefa.

Knjiga Jasne Fischer je nastajala vso njeno službeno in raziskovalno dobo in je zbir njenih najboljših raziskovalnih dosežkov, katerim so dodana nekatera nova spoznanja. Gre za rezultate njenega raziskovalnega dela, ki jih je predstavljala v znanstvenih člankih, objavljenih v znanstvenih revijah. To je "okostje" te knjige. Številne razprave so dokaj spretno združene v enovit tekst. Tega dela se je lotila, kot je sama zapisala v uvodu, z dvojnimi namenoma, oziroma da je "takšna monografija poučna dvojno". Po vsebini, kot "pripoved zgodbe o oddaljenih dogodkih" (bolj točno dogajanjih ali procesih) in kot prikaz načina dela, kako do te "zgodbe" priti. Torej vsebina in oblika oziroma način. Treba je namreč povedati, da je bila Jasna Fischer pri svojem raziskovalnem delu gospodarske in predvsem socialne zgodovine metodološki inovator. Prva je namreč začela uporabljati možnost računalniške obdelave podatkov in to že skoraj dve desetletji, preden so postali osebni računalniki "orodje" vsakogar. Seveda je šlo pri tem za računalniško obdelavo z luknjanjem računalniških kartic, ko so bile luknjice "nosilec" podatkov. To tehniko, ki je danes preživela in predstavlja že sama po sebi zgodovino, je avtorica v knjigi tudi predstavila. Takšna računalniška obdelava podatkov, konkretno je šlo za moštveno knjigo oziroma knjigo zaposlenih ljubljanske tobačne tovarne, je bila prva in do sedaj edina, ki je bila v slovenskem zgodovinopisju opravljena. Nasploh je Jasna Fischer v knjigi mnogo vsebine posvetila metodološkemu problemu raziskovanja gospodarske in družbene zgodovine v slovenskih deželah v drugi polovici 19. stoletja. Opozorila na metodološke probleme njenega raziskovanja se v knjigi nenehno ponavljajo.

Metodološkim vprašanjem, kar pomeni dejansko vprašanjem osnovnih virov za njene raziskave, je posvetila celo poglavje knjige. Bralca seznanja s poglavitnimi viri, ki so ji služili pri njenem raziskovalnem delu in pri "pripovedi zgodbe". Čeprav so v naslovu poglavja izpostavljeni metodološki problemi raziskovanja, pa so v njem predvsem vsebinski podatki o poklicni pripadnosti slovenskega prebivalstva. Poglavje namreč na podlagi popisov prebivalstva in moštvenih knjig (imenovane tudi matične ali delavske), ki so jih vodile tovarne o zaposlenih, predstavlja živahen gospodarski razvoj slovenskega ozemlja v okviru Avstrije. Avtorica bralca seznanja s popisi prebivalstva, ki so bili izvedeni v habsburški monarhiji od leta 1869 do 1910 in z metodološkimi problemi uporabe le-teh v raziskovalne namene. Drugi vir, ki ga je uporabljala za prikaz socialne strukture prebivalstva in gospodarske podobe slovenskih dežel, pa so bile moštvene knjige, ki so po njenem mnenju "v nekaterih pogledih še pomembnejše statistično gradivo", ki pa "omogočajo samo vzorčni štu-

dij procesa nastajanja, oblikovanja in rasti modernega industrijskega delavstva na Slovenskem v posameznih industrijskih obratih posameznih industrijskih panog" (str. 59). Moštvene knjige so namreč ohranjene le za nekatere industrijske obrate iz obdobja pred prvo svetovno vojno ali pa le za določen čas in ne za celotno dobo. To pa otežuje raziskovanje in določa metodo raziskovalnega dela. Navedla je, katere še obstoječe tovarne v svojih kadrovskih oddelkih v tekočih registraturah še hranijo moštvene knjige iz 19. stoletja (vprašanje je, ali jih res še hranijo, kajti od časa, ko je te moštvene knjige uporabljala v teh podjetjih za svoje raziskave, so mnoga predala svoje arhivsko gradivo in dokumentacijo arhivom na območju, kjer so te tovarne bile; to bi lahko ugotovila in podatke "ažurirala"). Na osnovi podatkov iz moštvenih knjig je predstavila tudi podatke o kvalifikacijah zaposlenih in o rojstnem kraju in iz tega podatka izhajajočem prostorskem gibanju prebivalstva, to je migracijah. Žal pa gradivo ne omogoča te "podobe" za celotno slovensko ozemlje. Pripomba o tem poglavju pa je bolj uredniškega značaja, namreč glede na vsebino, ko predstavlja osnovno "tvarino", iz katere izhaja njena "zgodba", bi to poglavje, ki je uvrščeno kot drugo sodilo na začetek knjige.

Knjiga ima štiri vsebinsko zaokrožene dele - poglavja. Poleg tega o metodoloških problemih raziskovanja še oris gospodarskega razvoja slovenskih dežel od sredine 19. stoletja do razpada habsburške monarhije, poglavje o razvoju prebivalstva in o prebivalstvu v industriji, obrti in storitvenih dejavnostih. Poglavja je očitno nanizala glede na naslov knjige; najprej slika gospodarstva in nato prebivalstva. Vzročno - posledično ali dialektično!

V orisu gospodarskega razvoja prikazuje modernizacijske procese v neagrarnem gospodarstvu, torej "industrijsko revolucijo", ki je potekala v drugi polovici 19. stoletja v slovenskih deželah. Industrijska revolucija pri nas pa je bila v zamudi. Dotaknila se je modernizacije tudi v agrarnih panogah. Uvajane so bile tehnične in tehnološke novosti, ki so slovenske dežele v industriji in tudi obrti približale Evropi. Ugotavlja, da industrializacija v slovenskih deželah ni odstopala od znanih vzorcev drugod v Evropi, razen da je šlo za zamudništvo. Pri tem so imele poglavitno vlogo nove prometne povezave, predvsem železnica. Avtorica predstavi precej podatkov o posodabljanju in graditvi novih industrijskih obratov, ki so relativno še vedno zaostajali za drugimi deželami avstrijske polovice dvojne monarhije. Pri tem se ji zdi bistveno vprašanje, kaj je to pomenilo za Slovence in meni, da bi o tem morali poleg zgodovinarjev razmišljati tudi filozofi (sic!), kajti razmišljanje o temeljnih vrednotah je tudi njihova naloga. Predstavi tudi odprtost slovenske industrije, kar je odgovor na vprašanje, "kje so slovenska industrijska in obrtna podjetja prodajale svoje izdelke". To je bilo vprašanje, postavljeno februarja leta 1919 v anketi Zbornice za obrt in trgovino, torej ob vstopu v novo državo in nov gospodarski prostor. Pri anketi je šlo za nekakšno inventuro oziroma bilanco stanja slovenske industrije in obrti. Na anketo je v celoti odgovorilo 333 obrtnih in industrijskih podjetij iz vseh panog. Rezultati so pokazali, da je večina podjetij svoje izdelke prodajala v okviru avstroogrške monarhije in to v neposredni okolici obrata petina, dobra četrtina pa v okviru dežele, v kateri se je obrat nahajal. Okoli 40% podjetij, ki so odgovorila na anketo, je po njihovih navedbah prodajalo svoje izdelke na evropskih in svetovnih trgih. Glede na te podatke o prodaji sta bili torej slovenska industrija in obrt bolj lokalnega značaja. V zahodnoevropske države je bila prodaja okoli šestine, na območje Balkana pa petnajstina. Prodaja industrijskih in obrtnih

izdelkov iz slovenskih dežel je šla tudi v vzhodno Evropo, pa tudi v Afriko, Azijo in celo v Avstralijo. Po panogah je bilo največje število izvoznikov iz lesne industrije; med vsemi podjetji, ki so na anketo odgovorila, jih je bilo 90 oziroma dobra četrtina. (Tabela, ki prikazuje te podatke (tab. 1, str. 22-23), sicer ni točna in je v bistvu zavajajoča; seštevki, tako po posameznih območjih, kamor so šli industrijski in obrtni izdelki iz slovenskih dežel, kot delež (v odstotkih) se namreč ne ujemajo z navedenimi podatki; znano ni tudi število podjetij, ki jih tabela navaja; seštevke je 346, anketo pa je oddalo po navedbi (na strani 20) 333 obrtnih in industrijskih podjetij). Ob tem bi bila morda zanimiva poimenska navedba podjetij, ki so prodajala v širni svet, npr. v severno Ameriko (torej v ZDA in morda Kanado). Avtorica sicer navaja, da so iz "Slovenije" v severno Ameriko podjetja prodajala kemične izdelke (katere?), emajlirano posodo, čipke, papir in lesena merila (!); med izvozniki v Ameriko je bil tudi rudnik svinca z obratoma v Mežici in Železni kapli.

Na koncu poglavja o gospodarskem razvoju je v "dokaj ohlapnih obrisih" podan kratek pregled gospodarske in družbene (socialne) strukture slovenskih dežel, slovenskega etničnega ozemlja pred prvo svetovno vojno. Avtorica opozarja, da nam za kaj več kot ohlapni obris manjka podrobnejših študij in kvalificiranih analiz. Na gospodarsko in družbeno strukturo sta vplivala dva dejavnika: odprava fevdalizma z zemljiško odvezo 1848 in začetek hitrejšje in intenzivnejše industrializacije. Zato so predstavljene spremembe v agrarnem gospodarstvu, vključno z zemljiško posestno sestavo. Ta je namreč posledica zemljiške odveze in je bila bistveni dejavnik gospodarskega in socialnega razvoja Slovenije tedaj kot tudi še danes. Na koncu "bilance" gospodarstva slovenskih dežel pred vstopom v novo državo in nov gospodarski prostor, kjer je imelo slovensko gospodarstvo glede na sestavo in razvitost drugačen položaj in vlogo kot v habsburški monarhiji, predstavi še nekaj primerjav s Kraljevino Srbijo. Ta je namreč bila glede na strukturo prebivalstva, oziroma od česa se je to preživljalo, bistveno manj razvita kot slovenske dežele.

Tretji zaokroženi del knjige je prikaz razvoja prebivalstva, kar je bilo v soodvisnosti od razvoja industrije. To se je kazalo tudi v izseljevanju iz slovenskih dežel kot eni bistvenih značilnosti. Struktura kmečkih posesti oziroma majhnost kmetij na eni strani, ko so se mnogi "posestniki" bili prisiljeni proletarizirati, ter razvoj industrije na drugi, so namreč bili dejavniki velikega izseljevanja prebivalstva. Avtorica predstavlja soodvisnost prebivalstva in brezposelnosti, pri čemer opozarja, da je v vsem dolgoletnem študiju virov in literature redko naletela na neposredno omembo brezposelnosti. Odpravljanje brezposelnosti s strani politične oblasti je bilo npr. v začetku šestdesetih let 19. stoletja prizadevanje ljubljanskega župana Ambroža za ustanovitev tobačne tovarne, ki naj bi zmanjšala ali kar odpravila brezposelnost v Ljubljani. Opozarja, da je preučevanje brezposelnosti na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja večplastno in metodološko zahtevno. Vzrok za to je že večkrat omenjeno pomanjkanje ustreznih zgodovinskih virov oziroma nekompletnost le-teh. Ker je gradivo za Ljubljano domala celovito (v celoti ohranjeni popisi prebivalstva), se je Jasna Fischer osredotočila na prikaz razvoja prebivalstva Ljubljane in njegove družbene (socialne) sestave. To je prikazala kompleksno, tako glede kraja rojstva prebivalcev Ljubljane, iz česar je predstavila preseljevanje v mesto, kot tudi poklicne skupine. Glede na ohranjeno gradivo je predstavila še razvoj in družbeno sestavo prebivalstva okrajnega glavarstva Radovljica in to po gospodarskih panogah oziroma poklicih. Štajerske pa se je glede razvoja prebivalstva

dotaknila v prikazu treh t.i. statutarnih mest, t.j. avtonomnih mest z lastnimi statuti, Maribora, Celja in Ptuja. Ugotovila je, da se je glede na rast prebivalstva kot najbolj vitalen pokazal Maribor, v katerem se je glede na celotno slovensko ozemlje v drugi polovici 19. stoletja število prebivalstva večalo najhitreje, takoj za Trstom. Najpočasnejša je bila rast prebivalstva Celja. Prikazana je tudi poklicna sestava in njeno spreminjanje teh treh mest na slovenskem Štajerskem po dejavnostih.

Četrty del knjige je avtorica v celoti posvetila neagrarnim gospodarskim panogam in razvoju prebivalstva, ki so v njih delale. Gre za prikaz proletarizacije kot posledice industrializacije. Rast števila prebivalstva, ki se je preživljalo z industrijsko in obrtno dejavnostjo je bila hitrejša od rasti vsega prebivalstva. Prikazan je razvoj prebivalstva v industriji in obrti po deželah - kronovinah po t.i. razredih, torej gospodarskih panogah. Najobširnejša pa je predstavitev delavk tobačne tovarne v Ljubljani od nastanka tovarne do začetka prve svetovne vojne. To je bila tudi na nek način osrednja tema raziskovalnega dela Jasne Fischer. Prikazan je razvoj tovarne, ki je bila značilna za industrializacijo Ljubljane, pa tudi širšega območja. Bistven pa je vsestranski prikaz družbene podobe zaposlenih v tovarni. To pa so bile predvsem ženske, t.i. cigarar'ce, kajti ročno zvijanje cigar je bila osrednja proizvodnja tovarne, ki je zaposlovala do 2450 oseb (leta 1893, ko jih je bilo največ). Med zaposlenimi je bilo okoli 86 % žensk; moški so bili predvsem vodilni, uradniki, nameščenci, tehniki in predelavci. Delavke tobačne tovarne je predstavila na osnovi moštvenih knjig. Te je kot vir podrobno (lahko bi rekli celo prepodrobno) predstavila, prav tako pa tudi "tehniko", ki ji je bila na voljo. Podatki moštvenih knjig so bili za njeno raziskavo namreč preneseni na t.i. luknjane kartice, "nosilci" podatkov za računalniško obdelavo. Na osnovi teh podatkov je "naslikala" natančno socialno podobo tobačne tovarne oziroma zaposlenih delavk; starost, kraj rojstva, ali so bile samske ali poročene, kolikokrat so bile poročene, čas dela v tovarni, povišanju mezd, izplačanih bolezninah in o drugem. Tako je npr. ugotovila, da sta dve delavki delali v tobačni tovarni do 90. leta starosti, da je bila večina delavk poročenih, koliko so bile stare ob poroki itd. Velik delež delavk je bil samskih, in so glede na redne dohodke bile "zaželeni" neveste. Večina delavk, kar 96 %, je bila ob vstopu v delovno razmerje nekvalificiranih. Ta resnično podrobna študija zaposlenih ljubljanske tobačne tovarne na osnovi moštvenih knjig kaže, da bi v primeru ohranjenosti teh knjig tudi v drugih večjih tovarnah, lahko dobili popolno socialno podobo slovenske družbe pred prvo svetovno vojno.

Na koncu je predstavila še razvoj storitvenih dejavnosti, trgovine, denarnih zavodov in prometa, natančneje železnice. Na osnovi zbranih in predstavljenih podatkov o aktivnem prebivalstvu oziroma zaposlenosti je jasno, da so imele tudi te dejavnosti v drugi polovici 19. stoletja dinamičen razvoj. Na koncu je povzetek v slovenščini in angleščini ter spisek virov in literature, ki odkriva, kaj je avtorica upoštevala pri svojem delu, zlasti novega.

Knjiga je opremljena, kot se za vsebino, ki gradi "pripoved zgodbe" na statističnem gradivu, spodobi, z mnogimi tabelami in grafikoni. So sicer koristni in nazorni pokazatelji, lotiti pa se jih je treba študijsko in zahtevajo od bralca precej časa. Sicer pa je študija o socialni sestavi slovenske družbe oziroma o odnosu razvoja prebivalstva in gospodarstva v drugi polovici 19. stoletja pa do konca črno-žolte monarhije pravo znanstveno delo, polno opozoril na metodološko problematiko raziskovanja, pa tudi polno koristnih podatkov. Te je sicer treba s sistematičnim in natančnim

branjem, ki ga knjiga zahteva, "izbrskati". Morda je to zato, da bo bralec vedel, s kakšnimi mukami se je morala spopasti avtorica, da je lahko predstavila podobo družbe, gospodarstva in prebivalstva slovenskega etničnega ozemlja v času industrijske revolucije, ki jo je to ozemlje doživelo z zamudo.

Študija Jasne Fischer, izdana kot monografija, pa se lahko pridruži najpomembnejšim delom slovenske gospodarske zgodovine, tistim, ki jih ni mogoče obiti, ko obravnavamo gospodarski razvoj slovenske preteklosti. S to knjigo pa je nekoliko preseženo tudi njeno mnenje, da je "raziskovanje družbene zgodovine še vedno področje, ki je bilo nekoliko zapostavljeno".

Zdenko Čepič

Maurice Williams: Gau, Volk und Reich. Friedrich Rainer und der österreichische Nationalsozialismus. Eine politische Biographie nach Selbstzeugnissen. Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Celovec 2005, 312 strani. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie; 90)

Kanadski zgodovinar Maurice Williams je napisal biografijo glavnega koroškega gaulajterja Friedricha Rainerja, ki sta jo za nemški jezikovni prostor priredila asistentni profesor na celovški univerzi Ulfried Burz in predsednica Zgodovinskega društva za Koroško Claudia Fräss-Ehrfeld.

Študija Mauricea Williamsa temelji domala izključno na lastnih pričevanjih koroškega gaulajterja. Zapisoval jih je na zahtevo svojih vsakokratnih ječarjev, nazadnje jugoslovanskih, in si s tem podaljševal življenje. Karakterizacija večine uporabljenih virov, predvsem pa opozorilo na čas njihovega nastajanja je še posebej potrebno, ker avtor le v redkih primerih upošteva sekundarno literaturo. Tudi pozoren bralec mora imeti ta aspekt neprestano v mislih, sicer ob poznavanju avstrijskega in predvsem slovenskega zgodovinopisja knjigo verjetno takoj odloži. Velik del virov je torej nastajal v specifičnih okoliščinah, deloma na zahtevo preiskovalcev in z znanim pričevalčevim ciljem razbremenitve in podaljševanja življenja. Upoštevati moramo torej njihovo izvorno naravo, ki dopušča kvečjemu sklep o povojni zapisani miselnosti jetnika. Miselnosti, ki jo je s svojimi številnimi sodelavci uveljavljal v času svojega vladanja, v njih ne zasledimo. Ta pa je bila za prizadeto prebivalstvo realna in zaznamovana s skrajnim nasiljem. Nekoč mogočni veljak se na osnovi lastnih pričevanj izkaže kot človek, nezmožen kritične refleksije, kot "oportunist prvega trenutka", kot oseba, ki vali odgovornost ali soodgovornost za svoja dejanja predvsem na nadrejene in politično odgovorne ljudi, na vermaht in na zloglasno zločinsko eses. Pri zasliševanjih nikoli ne prizna sokrivde, ne mučijo ga dvomi in nikoli ne obžaluje svojih dejanj. Nezmožnost kritičnega razglabljanja Friedricha Rainerja, kot se zdi, celo rasla s časovno distanco, ko v povojnih pričevanjih ocenjuje svoje delovanje kot vrhovni komisar Operacijske cone Jadransko Primorje in nekatere svoje ukrepe na "etničnem območju" v tem prostoru primerja z upravo v času avstro-ogrške monarhije. Taka primerjava je nesprijemljiva, ker zanika vse oblike "samouprave" kronovin in občin v monarhiji, ker pozablja na osnovno dejstvo, da tedanja oblast ni bila "tuja" in ni nikoli temeljila na okupacijski vojaški sili.